

Kriminal, pravda i kažnjavanje u egipatskom Novom kraljevstvu

Povijest staroga Egipta odvijala se u nizu stabilnih kraljevstava koja su bila podijeljena međurazdobljima – razdobljima relativne nestabilnosti. U Novom kraljevstvu (oko 1550. – oko 1069. prije Krista) stari Egipat dosegnuo je svoj politički i kulturni vrhunac. Uradu se istražuje egipatski kazneni sustav toga razdoblja, koncept pravde, istine i poretka te načini kažnjavanja prijestupnika. Iako službeni pisani kriminalni zakon nije pronađen, uvid u kazneni i administrativni sustav pružili su razni službeni tekstovi pomoću kojih će se u radu uočiti kako su se kaznene mjere provodile i funkcionirale u praksi. Zaključuje se da je Egipat ustrojio uspješan i funkcionalan administrativni i kazneni sustav.

Ključne riječi: stari Egipat, kriminal, Novo kraljevstvo, kazne

1. Uvod

Egipatskoj civilizaciji u povijesti pripada izniman status te se smatra jednom od temelja ljudske civilizacije, ali ujedno je i kraljevstvo koje se, pod vladavinom faraona, održalo na životu više od triju tisućljeća, kada su Grci i Rimljani stali pred civilizacijska dostignuća koje je iznjedrila staroegipatska kultura. Pohod Aleksandra Velikoga, na Egipat 332. godine prije Krista, označava početak helenističkoga perioda, kada dolazi do napredne administracije i visokoučinkovite provedbe zakona. Nakon ptolemejskoga rata, Egipat, kao posljednje helenističko kraljevstvo, dolazi pod Oktavijanovu vlast te postaje rimska provincija, čime i Rim uvodi svoju administraciju i pravni sustav. Međutim, glavni će interes rada biti na zakonskoj regulaciji kriminaliteta prije tih kasnijih razdoblja. Riječ je o Novom kraljevstvu (oko 1550. – oko 1069. prije Krista)¹, razdoblju kada faraonski Egipat doseže vrhunac svoje kulturne, političke i gospodarske moći. Pisani kriminalni zakon ne postoji, ali egipatski izvori za kriminalne zakone kraljevski su dekreti, administrativni tekstovi, sudski procesi i privatni tekstovi poput biografija i književnih tekstova (1). Budući da izvori iz Novoga kraljevstva pružaju najznačajniju količinu relevantnih izvora, rad će se baviti istraživanjem egipatskoga administrativnoga i kaznenoga sustava te načina kažnjavanja prijestupnika. Zakoni koji se bave suzbijanjem kriminaliteta sačinjavaju ključni dio pravnoga sustava koji je prema tome neodvojiv od cjelokupne

1 Za više o Novom kraljevstvu i povijesnim događajima tijekom toga perioda v. David, 2003: 65-67.

administracije i državnoga aparata. Pitanje je kako je stari Egipat pravno upravljao na državnoj i lokalnoj razini. Utvrdit će se koje su se radnje smatrale protuzakonitim postupcima te kako su se kaznene mjere provodile i funkcionirale u praksi. U istraživanju se očekuje pronalazak primjera učinkovitoga kaznenoga zakona jer Novo kraljevstvo, koje predstavlja vrhunac moći Egipta, ukazuje na to da država ima moć ustrojavanja funkcionalnih kriminalnih i ostalih zakona (Van Loon, 2014: 4). Uz sam kriminalni zakon, rad se bavi i općenitim proučavanjem administrativnoga sustava koji se pokazao uspješnim i učinkovitim.

2. Religijska pozadina pravde – uloga božice Maat

Pravednost i pravda bili su neizmjerljivo važni pojmovi u starom Egiptu, a pravda je najviše bila utjelovljena u pojmu Maat, koji je bio temelj ugrađen u sve aspekte staroegipatskoga društva i kulture. Pravo je bilo u središtu života Egipćana te je poštivanje pravila bila univerzalna i poželjna vrlina te obrazac ponašanja koji su svi trebali slijediti. Naime, bilo im je očito da, kada bi prekršitelji protiv zakona bili kažnjeni, a oštećenima u procesu bila pružena pomoć, bi to ujedno bio i idealan ishod i ispravak društvene nepravde. Međutim, Egipćani su shvatili da, ako bi krivci podmićivali sudove ili bi sudovi nekim pojedincima vraćali određene usluge kroz oprost prekršaja, bi to vodilo prema raspadu društvenoga sustava. Shodno tomu, imenovali su najobrazovanije ljude, iz većine važnih gradova, koji su bili na funkcijama sudaca po cijeloj zemlji te su osigurali očuvanje zakonodavnoga sustava (Van Loon, 2014: 10). Ipak, za stare Egipćane pravda je označavala mnogo više od samoga sudstva i sudskih procesa. Pojam Maat bio je personificiran u obliku istoimene božice koja je igrala ključnu ulogu u egipatskom vjerskom sustavu. Bila je kći boga Sunca Amona Ra te supruga Thothe, boga mudrosti. Kao božica pravde, ravnoteže i istine, imala je zadatak održati red u svemiru i spriječiti da se on prelije u kaos. U egipatskoj mitologiji Maat također ima važnu ulogu u pokojnikovu putu u zagrobni život: vaganje pokojnikova srca na vagi, na kojoj je nasuprotno postavljeno pero, simboliziralo je nju i sve što ona predstavlja – odlučuje o sudbini i njihovim konačnim odredištima u zagrobnom životu. Ona je bila prikazivana kao mlada žena koja je često

nosila nojevo perje na glavi, jedno od najvidljivijih aspekata egipatske države i njezina religijskoga sustava (VerSteeg, 2002: 3). Status koncepta i božice Maat, u egipatskom je društvu, nadišlo samu koncepciju njezina značenja moćnoga egipatskoga božanstva. To je bio koncept koji je prožimao svaki zamislivi aspekt njihova postojanja. Pojam je teško prevodiv jer obuhvaća mnoštvo pojmova koje on predstavlja. Može se prevesti kao zakon, pravda, istina, poredak ili kozmos i na neki način on predstavlja sve to zajedno.² Utjelovljen u božici, taj je pojam bio vodeće načelo egipatskoga pravnoga sustava. Predstavljao je kozmički poredak i prirodnu ravnotežu te obuhvaća vjerske, etičke, moralne i političke konotacije. Maat se može shvatiti i kao društveni ugovor sličan prirodnom zakonu – on povezuje sve i sve koji postoje, a to znači da povezuje one najviše s najnižima – od bogova do faraona pa od faraona do običnoga seljaka (Manning, 2012: 114-116).

Maat – božansko utjelovljenje egipatskoga zakona i pravde

3. Administracija i pitanje kodificiranoga zakona

Na vrhu i u samom središtu egipatske države stajao je faraon, najviši sudski autoritet koji egipatskom narodu prenosi božansku pravdu u ime bogova. Faraoni su bili na vrhu hijerarhije te su bili odgovorni za sva pravna pitanja u Egiptu pa su često izdavali dekrete pravosudne prirode. Neposredno ispod faraona stajao je vezir koji je djelovao kao njegova desna ruka, a ujedno je bio i „poslanik Maat“. Faraoni su stavljali vezire na čelo moćne birokratske uprave u kojoj oni djeluju kao najmoćniji državni službenici. Nadalje, u svojoj dodatnoj ulozi vrhovnoga sudskoga autoriteta, vezir se brinuo i za pravni sustav države. Faraon i vezir prenose svoj sudski autoritet i ovlasti lokalnim dužnosnicima. Još od Staroga kraljevstva³ (oko 2686. – 2181. prije Krista), Egiptom je

upravljala klasa obrazovanih državnih službenika koji su bili odgovorni veziru. Među njima bili su i pisari, ljudi koji su se prihvatili posla prepisivanja i čitanja dokumenata. Klasa pisara i državnih službenika bila je presudna za procvat Egipta, posebno kada je riječ o uspješnoj realizaciji mnogih njihovih poznatih monumentalnih građevinskih projekata. Pisari su uživali visok ugled te su imali jednu od središnjih uloga u cjelokupnoj egipatskoj administraciji (VerSteeg, 2002: 5-6, 43-44). Egipatsko društvo bilo je tradicionalno i konzervativno, a to je djelomično bilo i zbog životne snage Nila, rijeke koja je diktirala fiksirane rutine života Egipćana svojim godišnjim natapanjima te ostavljanjem blatnoga plodnoga mulja. Rezultat toga bio je da su egipatski zakoni ostajali na snazi vrlo dugo te su se razvijali usporeno. S druge strane, njihovo ustrajavanje na tradiciji i sklonost za minuciozno praćenje i bilježenje podataka rezultiralo je vođenjem evidencije o različitim upravnim postupcima koji su bili pohranjeni u arhivima vezira (Lesko, 1994: 9).

Kako god, iz širokoga opisa administrativne strukture staroga Egipta ne može se lako zaključiti na koji se način zakon primjenjivao u stvarnosti. Valja napomenuti da, unatoč njihovim evidentiranjima podataka i dostupnim izvornim materijalima, nije pronađen niti jedan primjer egipatskoga kodificiranoga zakona sve do oko 700. godine prije Krista, kada nastaje zbirka zakona iz Hermopolisa iz vremena 24. dinastije (oko 732. – oko 720. prije Krista). Odsutnost pisanih zakona prouzročila je brojne rasprave o tom jesu li stari Egipćani uopće koristili kodificirani zakon. Neki su bili uvjereni da su razrađeni pisani zakoni morali postojati, a temelje se na činjenici da klasični pisci, kao i egipatski izvori, daju neke naznake o mogućnosti postojanja kodificiranih zakona. Drugi pak navode činjenicu, kako do sada ništa veliko nije otkriveno među obilnom količinom egipatskih pisanih dokumenata, a to nas mora navesti na zaključak da u prvom redu nikada nije ni postojao nikakav kodificirani zakon prije 700. godine prije Krista (Théodorides, 1971: 291, 320). Međutim, zanimljivost je jedan papirus iz Srednjega kraljevstva nazvan Brooklynškim papirusom (Brooklyn Papyrus 35.1446), vjerojatno iz 12. dinastije (oko 1991. – oko 1802. prije Krista), a odnosi se na pet detaljnih smjernica za postupanje s bjeguncima (Hayes, 1955: 49-52). To je tek labava potvrda za postojanje pisanoga zakona, ali je

vladavine velikih graditelja piramida četvrte dinastije – među njima i kralja Sneferua (čije ime znači „učiniti lijepim“), koji je usavršio umjetnost gradnje piramida i kraljeva Khufua, Khafre i Menkaurea koji su izgradili piramide u Gizi. Egipat je postigao svoj prvi održivi vrhunac civilizacije za vrijeme Staroga kraljevstva – prvoga od tri takozvana kraljevska razdoblja iza kojega slijede Srednje kraljevstvo i Novo kraljevstvo, koji intenziviraju visoka civilizacijska dostignuća u donjoj dolini Nila (Malek, 2003: 83).

² Jan Assman (2002: 127-134) predlaže pojam „povezujuća pravda“ te tvrdi da Maat treba shvatiti kao sveobuhvatni pojam za ukupnost svih poželjnih obrazaca ponašanja u životima starih Egipćana.

³ U povijesti staroga Egipta, Staro kraljevstvo poznato je i kao doba piramida i doba graditelja piramida jer obuhvaća

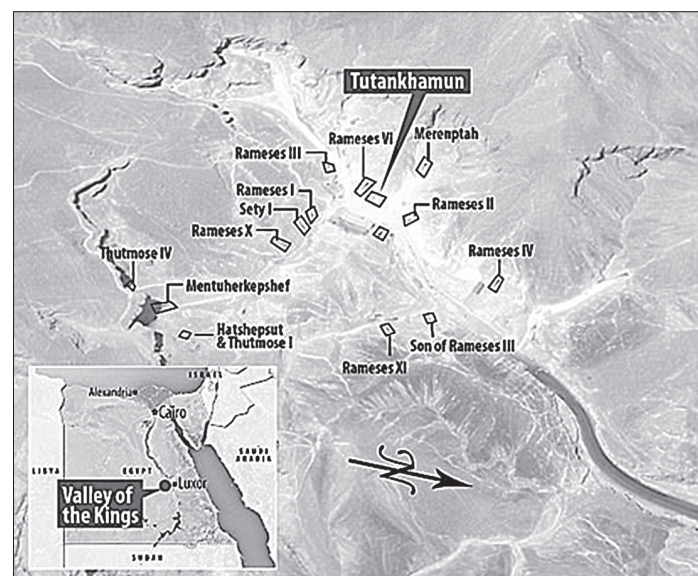
i najbliža nekom konkretnom dokazu staroegipatskoga kodificiranoga zakona. Bez obzira na to je li on zaista postojao zapisan, prilično je razvidno da su zakon i pravednost igrali značajnu ulogu u egipatskom društvu (VerSteege, 2002: 7-10).

3.1. Deir el-Medina – birokracija i svakodnevnica

U nedostatku postojećeg kodificiranoga zakona, znanje egipatskoga prava, u praksi, zasad se temelji na drugim dostupnim dokumentima, kao što su ugovori, oporuke, zapisnici o suđenju i kraljevski edikti, ali oni nisu očuvani u velikom broju. Jedina je iznimka po tom pitanju radnička zajednica iz Deir el-Medine u Novom kraljevstvu. Tijekom nekoliko stotina godina stanovnici toga naselja proizveli su mnoštvo dokumenata koji su bili arhivirani. Bogatstvo pisane građe iz Deir el-Medine, sačuvano kroz stoljeća, može poslužiti kao izvor za podatke o primjeni zakona u životu egipatskoga pučanstva. Unatoč važnosti s obzirom na relativnu oskudicu sličnih dokumenata u Egiptu, dokazi koje pružaju mnogi tekstovi iz Deir el-Medine još su uvijek prilično fragmentarni. Prema tome, svaki zaključak koji se odnosi na pravnu praksu u Deir el-Medini i cijelom Egiptu nužno mora biti, u određenoj mjeri, ekstrapoliran iz tih lokalnih izvora raštrkanih kroz vrijeme (Lesko, 1994: 1; VerSteege, 2002: 10-11).

Deir el-Medina, smještena zapadno od današnjeg Luxora, bilo je naselje u kojem su stanovali državni službenici, radnici i umjetnici odgovorni za iskopavanje i ukrašavanje kraljevskih grobnica u Dolini kraljeva i Dolini kraljica. U njima su, tijekom razdoblja od gotovo 500 godina, od 16. do 11. stoljeća prije Krista, iskapane grobne ploče za faraone i moćne plemiće Novoga kraljevstva (18. do 20. dinastija drevnoga Egipta). Stanovnika je sveukupno bilo između 60 i 120. U tadašnje je vrijeme naselje bilo poznato pod nazivom Set Maat, odnosno „Mjesto istine“, i nalazilo se u južnom dijelu tebanske nekropole. Stanovnici Deir el-Medine nisu bili robovi. Njih su imenovali faraoni i kao državni službenici bili su pod izravnim nadzorom vezira. Naselje je povratilo nekadašnju funkciju za vrijeme faraona 18. dinastije (oko 1543. – oko 1222. prije Krista) koji su naslijedili Akhenatena, a ono je još uvijek nastanjeno i za vrijeme 21. dinastije (oko 1069. – 945. prije Krista). Zapisi koje su ostavili obuhvaćaju gotovo čitavo trajanje egipatskoga Novoga kraljevstva. Različiti informativni tekstovi daju jasnu sliku svakodnevnoga života i uvelike su pridonijeli poznavanju drevnoga egipatskoga pravosudnoga sustava (Lesko, 1994: 9). Prema Schaffiku Allamu (1973: 130-131), vidi se da je, kako je to bilo uobičajeno u starom Egiptu, svakodnevne poslove naselja vodilo Vijeće koje je u slučaju Deir el-

Medine imalo dvojicu vijećnika i najmanje jednoga pisara. U službi administratora ili poglavara bili su odgovorni za nadgledanje rada na grobnicama i održavanje reda u zajednici, što je uključivalo i predsjedanje sudovima koji su se bavili raznim sporovima i žalbama (VerSteege, 2002: 37-38). Ti su poglavari bili najistaknutiji ljudi u svojoj zajednici, oni su predstavljali kraljevsku vlast i formirali veze među stanovnicima Deir el-Medine i vanjskih institucija, poput središnje uprave i obližnjih hramova. Unutar Vijeća pisari su imali rukovoditeljsku ulogu. Unatoč njihovoj hijerarhijskoj poziciji, ispod dvojice vijećnika, oni su zapravo bili odgovorni za sve administrativne dužnosti u zajednici. Pisar je odgovarao središnjem tijelu vlasti, sastavljao je sve ugovore i oporuke, a također je igrao važnu ulogu u lokalnim sudskim procesima. Konačno, treba spomenuti da su postojali i drugi sudovi, osim tih lokalnih sudova, kojima je predsjedalo Vijeće. Slučajeve koji su uključivali osobito teška kaznena djela ili ona koja su u uskoj vezi s državom, poput pljački iz kraljevskih grobnica, upravljao je Veliki sud kojim je predsjedao sam vezir (VerSteege, 2002: 44-45). Od vremena faraona Horemheba (oko 1323. – oko 1295. prije Krista) postalo je praksa imenovati dva vezira koji su svoje odgovornosti podijelili geografski. Tako su u većem dijelu Novoga kraljevstva postojala dva velika suda, jedan na jugu u Tebi i jedan na sjeveru u Heliopolisu (Allam, 1973: 133). Pored lokalnih sudova i dva velika suda, posebni sudovi mogli bi se otvarati prema potrebi. To se, međutim, dogodilo samo u vrlo malo slučajeva, a ti su sudovi rješavali pitanja poput pljački kraljevskih grobnica tijekom 20. dinastije (oko 1187. – oko 1064. prije Krista) i dvorskih zavjera koje su rezultirale ubojstvom faraona Ramzesa III. (oko 1186. – oko 1155. prije Krista) (VerSteege, 2002: 50).

Dolina kraljeva i faraonske grobnice

3.2. Paneb – prijestupnik i zlostavljač iz Deir el-Medine

Papirus Salt 124⁴ papirus je koji datira iz razdoblje 20. dinastije. U njemu je opisano mnoštvo moralno korumpiranih radnji nadzornika Paneba koji je nadgledao građevinske radove na grobovima faraona u Dolini kraljeva. Taj papirus napisao je, oko 1200. godine prije Krista, Amennakht, sin glavnoga radnika Nebnufera u Deir el-Medini, zajednici zanatlija odgovornih za građevinske radove na grobnicama faraona u Dolini kraljeva (Černý, 1929: 251). Amennakht je pripremio popis razloga zbog kojih je Paneb nedostojan biti predstojnik. Među razlozima je bio Panebov nasilni temperament. No što je još važnije, Paneb je optužen za preljub, primanje mita, pronevjeru, krađu i fizički napad. Među njima je i silovanje niza žena u Tebi oko 1200. godine prije Krista. Amennakht tvrdi da je, kada mu je otac Nebnufer umro, taj posao dobio njegov brat Neferhotep. Kada je Neferhotep umro, Amennakht je trebao naslijediti položaj svoga oca. Međutim, upravo je Paneb podmitio vezira Horija, najvišeg dužnosnika u starom Egiptu, s pet sluga. U znak osvete, Amennakht je iznio litaniju o zločinima za koje tvrdi da ih je korumpirani Paneb počinio. To uključuje ogroman popis ukradenih predmeta, uključujući sadržaj skladišta princa Setija Merenptaha, svete tamjanice i vino. Amennakht također opisuje napade i razbojstva za koje se vjeruje da su napadi te preljubi s nizom žena iz Tebe. Nejasnoće u tekstu ne dozvoljavaju iščitavanje što je točno Paneb učinio tim ženama, ali u jednom se slučaju precizno spominje da je skinuo odjeću s lokalne žene, po imenu Yeyemwaw, bacivši je na zid prije nego što ju je silovao. Panebov sin Aapehty položio je zakletvu Amennakhtu, nabrajajući primjere očeve razvratnosti, preljubničkih susreta ili napada, uključujući i navedeni slučaj silovanja kojemu je Aapehty osobno svjedočio. Zbog uništenosti papirusa ne može se iščitati kako je Paneb skončao, ali pretpostavlja se da je osuđen na smrtnu kaznu (Vernus, 2003: 71-76; McDowell, 1999: 46-47, 190-193). Panebovo silovanje Yeyemwaw smatra se jednim od prvih zabilježenih slučajeva silovanja u povijesti.

4. Kriminalni zakon i zločini

Kod Egipćana nije postojala usustavljenost i jednoznačnost jezika. Kod njih se, primjerice, egipatska

⁴ Rukopis je poznat i pod nazivom British Museum Papyrus 10055, a prvi je put stigao do Britanskoga muzeja u jednoj od zbiraka egiptologa Henryja Salta, početkom 19. stoljeća. Engleski prijevod papirusa češkoga egiptologa Jaroslava Černýja iz 1929. godine, donio je širok opseg brojnih Panebovih navodnih zločina, potaknuvši povjesničare da po prvi put ozbiljno shvate rukopis.

riječ *zakon* može raznoliko prevoditi pa je tako ta riječ mogla značiti običaj, red, pravdu, ali i pravo (Allam, 2003: 23-24). U nekim slučajevima to predstavlja izazov za istraživače, koji moraju pokušati povezati višeznačnu egipatsku jurisdikciju s modernim pravnim kategorijama te ih istodobno tumačiti u onodobnom povijesnom kontekstu. Izostanak usustavljene terminologije znači da je teško na temelju tekstova poput sudskih zapisa razlikovati kazneno pravo od ostalih grana prava. Kazneno pravo u praksi nije bila zasebna i jasno definirana disciplina unutar egipatskoga pravosudnoga sustava (Allam, 2003: 23-24). Teoretski, međutim, postoji drugi način da se jasno prepoznaju kazneni slučajevi u pravnim tekstovima Deir el-Medine. Procjenom kazni, koje su izrečene u raznim slučajevima, postaje jasno da svi prijestupi nisu bili jednaki. U usporedbi s današnjim kaznenim pravom, kazne su općenito bile mnogo strože, uključujući tjelesno kažnjavanje, protjerivanje i prisilni rad (Allam, 2003: 34).

Što su onda stari Egipćani smatrali zločinom? Jedan uvid u to može dati čuvena negativno intonirana ispovijest pronađena u pogrebnim tekstovima iz *Knjige mrtvih*. U tom tekstu, koji datira iz vremena Novoga kraljevstva, pokojnik se obraća četrdeset dvama bogovima podzemnoga svijeta i to svakom osobno kako bi dokazao da je imao pobožan i krepostan život:

„Nisam nasilno pljačkao.

... nisam učinio nikakvo nasilje.

... nisam počinio krađu.

... nisam ubio ni muškarca ni ženu.

... nisam izgovorio neistinu.

... nisam napao nikoga.

... nisam pokretao usta protiv nikoga.

... nisam oskvrnuo muškarčevu ženu“. (Wallis Budge, 1898: 193-194).

Širok spektar prijestupa mogao je rezultirati ozbiljnom fizičkom kaznom. Ograničit ćemo se na one zločine za koje izvori nude najrelevantnije dokaze: krađa i iznuda, seksualno zlostavljanje, napad, klevetanje, uznemiravanje mrtvih, sudski prijestupi, ubojstva, zavjere te izdaje (VerSteeg, 2002: 4).

4.1. Krađa i iznuda

Čini se da je krađa bila uobičajena pojava u Deir el-Medini, a pojavljuje se u višestrukim spisima suđenja u kojima se opisuju optužbe, istrage i često izrečene kazne. Međutim, čini se da običnu krađu Egipćani nisu smatrali težim kaznenim djelom. Osuđeni lopov bio je prije svega prisiljen vratiti ukradenu robu. Uz to, on je trebao platiti i odštetu koja može biti čak četiri puta veća od prvobitne vrijednosti ukradene robe. S druge strane, ako su ukradena dobra koja su pripadala državi, kazne su bile

mного teže. Oni koji su ukrali od faraonskoga dobra mogli su očekivati da će biti prisiljeni platiti od 80 do 100 puta veću vrijednost od ukradenih predmeta. Kazne su u tim slučajevima obično bile i tjelesne, u obliku premlaćivanja, šibanja, ali i prisilnoga rada te rjeđe i smrtno kazne. U svakom slučaju, čini se da se krađa smatra prijestupom, ali u velikoj je mjeri odlučivalo o težini kazne tko su bile krađama oštećene osobe (Van Loon, 2014: 10).

Osim što se u egipatskom sudstvu ustalio ustroj od dvaju velikih sudova, lokalnih sudova i specijaliziranih sudova, postojao je i pojam takozvane božanske presude, koji je bio čest tijekom razdoblja vladavine faraona iz 20. dinastije (oko 1189. – oko 1077. prije Krista). Božanska presuda često se donosila u postupcima gdje su pojedinci bili optuženi za krađe i u osporavanjima privatnoga vlasništva. Jedan proročanski zapis iz vremena Ramzesa IV. (oko 1155. – 1145. prije Krista) svjedoči o božanskoj presudi u slučaju krađe odjeće. Oštećeni u zločinu dolazio je sa svećenikom pred kip Amenhotepa I. (oko 1526. – oko 1505. prije Krista) te su skupa čitali popis seoskih obitelji. Kada su konačno pročitali i ime kradljivca, tada se kip navodno zanjihao i donio presudu (3).

Iako je krađa državne imovine bila težak zločin, ista su pravila vrijedila i za sve visoke državne dužnosnike. To je vrlo jasno vidljivo u Horemhebovu ediktu, koji popisuje dugi niz mogućih kaznenih djela državnih službenika i vojnih osoba, kao i odgovarajuće kazne. Horemheb reformira sudstvo, suzbija zloupotrebu i ucjenu na štetu seljaka te prisilno uzimanje robova od privatnih osoba (*Povijest 2*, 2007: 32-34). Taj je edikt izdan s ciljem poništavanja promjena koje su učinjene u egipatskom društvu, a bile su rezultat vladavine faraona Akhenatena⁵ (Ekhnatona), koji uvodi prvi pokušaj monoteističke religije.⁶ Za to vrijeme, nadzorništvo je lokalnih dužnosnika oslabilo što je dovelo do nestabilnosti i raširenih krađa

5 Naziva sebe Akhenaten, što znači „Onaj koji služi Atonu“ ili „Onaj koji štuje Atona“. On uvodi kult Atona – božanstva prikazanoga kao Sunčev disk iz kojeg se pružaju ruke spuštajući se prema kralju i nudeći mu simbol života – *ankh*. Isti Sunčev disk pojavljuje se već u Srednjem kraljevstvu u Životopisu princa *Sinuhea* koji kaže da se kralj nakon smrti *sjedinio s Atonom, božanskim tijelom od kojega je nastao* (Uranić, 2002: 139-141). Budući da je verzija priče Sinuhe koju Uranić koristi u svom prijevodu nastao tijekom 18. dinastije, ne treba čuditi takvo navođenje. Točno je da se pojam Aton pojavio u Srednjem kraljevstvu, ali samo kao riječ koja je označavala Sunčev disk. (Wilkinson, 2003: 236). Sinuhe Egipćanin koristi riječ Aton kao determinativ za boga. (Tomorad, 2012: 7.) Kult Atona javlja se tek početkom 18. dinastije. (Tomorad, 2012: 7.)

6 Detaljne preglede terminologije i korištenje imena u hrvatskoj historiografiji vidi u: Mladen Tomorad, *Staroegipatska civilizacija sv. I: Povijest i kultura starog Egipta*. Zagreb: Hrvatski studiji, 2016. i sv. II: *Uvod u egiptološke studije*. Zagreb: Hrvatski studiji, 2017.

te iznuda. Tada su uvedene oštre kazne za razne vrste nedoličnoga ponašanja državnih dužnosnika. Što se tiče vojnika koji krađu kožu od poljoprivrednika, navodi se da će se kazna nad njima izvršiti tako što će im se nanijeti 100 udaraca, otvoriti pet rana na tijelu i oduzet će im se ukradena roba koju su sakrili (Breasted, Vol. III., 1906: 28). Državni službenici ili vojnici, koji bi za vlastite potrebe zaplijenili robu namijenjenu za dostavu faraonu, bili bi kažnjeni odsijecanjem nosa te su bili otpremljeni u Tjaru, udaljeno vojno naselje u Sinajskoj pustinji. Zaključno, sa sigurnošću se može reći da je krađa, koja je na bilo koji način bila povezana s državnim interesima, bila strogo kažnjena (VerSteeg, 2002: 176-177).

4.2. Seksualni prijestupi

Pravosudni tekstovi Deir el-Medine nisu dosljedni u pogledu egipatskoga pravnoga stava o preljubu i silovanju. Prije svega, u izvorima je teško razlikovati ta dva kaznena djela. U poznatim slučajevima, gdje su preljubnici izvedeni pred sud, nikad se ne raspravlja o stavovima žena. Stoga je moguće da je silovanje udane žene automatski predstavljalo preljub koji se tada smatrao najvećim prijestupom. Drugo, upitno je je li preljub sam po sebi uopće smatran pravnom stvari ili pitanjem koje se rješavalo privatno. U većini slučajeva, kada se presuđivalo preljubima, čini se da on nije bio prijestup koji se kažnjavao (VerSteeg, 2002: 172-173). Međutim, Egipćani su i silovanje i preljub gledali kao narušavanje pravde jer su tomu sudovi često sudili, stoga se može pretpostaviti da je bio kažnjiv samo pod određenim okolnostima.

Što se tiče ostalih seksualno nedoličnih ponašanja poput homoseksualnosti i prostitucije, čini se da to nisu bila kaznena djela. Vjerojatno je da spolni odnos između dvojice muškaraca, sve dok su oboje bili u pristanku i nije bilo nasilja, nije bio zabranjen bilo kojim zakonom (Lorton, 1977: 13-24). Što se tiče prostitucije, dostupni su jedva ikakvi dokazi iz razdoblja Novoga kraljevstva, što znači da nema dovoljno podataka na temelju kojih bi se uvidjelo je li bilo kakvih postupaka njegove kriminalizacije (Lorton, 1977: 50-53).

4.3. Ubojstva, klevete, prijetnje, napadi

Fizički napad bio je kažnjiv zločin u staroegipatskom društvu. Nekoliko je slučajeva u kojima je osoba proglašena krivim za tjelesnu povredu i u svim tim slučajevima krivac je dobio neku vrstu tjelesne kazne. Klevetanja osoba mogla su biti podložna zakonskim sankcijama, iako i o tom nema previše dokaza u periodu Novoga kraljevstva (Lorton, 1977: 38-39). Jedno izvješće o suđenju nudi slučaj predstojnika koji optužuje ženu i tri radnika kako su

ga klevetali širenjem glasina da je loše govorio o faraonu Setiju I. (oko 1294. – oko 1279. prije Krista). On negira sve optužbe, a optužene naknadno ispituje sud. Ubrzo su ipak njih četvorica priznali da nisu čuli da predstojnik govori išta loše o faraonu. Suci donose presudu – krivci će dobiti 100 udaraca te su dodatno prisiljeni da polože zakletvu da će im odrezati nosove i uši ako ikad ponovno budu klevetali o svom predstojniku ili lagali na sudu (Allam, 1973: 214-217). Ubojstvo običnih građana teško je uopće prikazano u izvorima iz Novoga kraljevstva. Ne postoje izvještaji o građanskim suđenjima za ubojstva iz razdoblja Ramesida. Jedan tekst ipak nudi neki uvid – stela izgnanstva (Louvre, C 256) iz 21. dinastije (oko 1069. – 945. prije Krista) kaže da se ubojstvo drugoga čovjeka smatralo velikim prekršajem. Međutim, ne znamo jesu li Egipćani razlikovali ubojstvo s predumišljajem i ubojstvo iz nehaja. Namjera počinitelja, današnji kriterij za to razlikovanje, u Egipćana nije bila presudan čimbenik pomoću kojega se to dvoje razlikovalo (Breasted, 1906, Vol. IV: 320; Van Loon, 2014: 13).

4.4. Prijestupi u sudstvu

Kao što se ranije ustvrdilo, koncept Maat bio je vodeće načelo u egipatskom društvu. Ta povezujuća pravda na neki je način ujedinila sve ljude zajedno. Živjeti u skladu s načelima Maat bila je kolektivna odgovornost (Manning, 2012: 114-116), stoga ne čudi da su dosljednost, integritet i nepristranost sudaca smatrani iznimno važnim. Suci su bili državni dužnosnici, a njihova osnovna djelatnost bila je predstavljati faraona u pravnim i administrativnim stvarima. Faraonov je zadatak uključivao božansku misiju održavanja pravde, reda i ravnoteže, stoga bi se bilo kakav pravosudan prijestup odrazio negativno i na ugled faraona. U praksi su poduzimane mjere predostrožnosti kako bi se osigurala nepristranost sudova, što je vidljivo iz više slučajeva poznatih iz tekstova Deir el-Medine. Suci koji su počinili bilo kakve prijestupe, u sudskim predmetima, bili su isključeni iz daljnega sudjelovanja u njima (Lesko, 1994: 10).

Kako bismo saznali službeno pravno stajalište o pravosudnom kršenju, valja se ponovno vratiti na Horemhebov edikt. Uz brojne mjere, koje se odnose na krađu i iznudu državnih službenika, Horemheb izdaje i nekoliko izjava o pravilnom pravosudnom ponašanju. Prvo, upozorava svoje novoimenovane vezire da se ne združuju s drugim ljudima, da ne primaju mito ili nagrade drugih te ukazuje na to da oni ne mogu suditi drugima ako sami čine kaznene prijestupe. Nezakonita djela sudaca, u sudskim procesima, kažnjavala su se smrtnom kaznom (Allam, 1973: 45-46).

4.5. Izdaje, veleizdaje i zavjere

Poznata su dva sudska zapisa o suđenjima koja uključuju zavjeru o ubojstvo faraona, a oba su se zapisa odnosila na članove faraonskoga dvora. Prva se dogodila za vrijeme 6. dinastije (oko 2460. – oko 2200. prije Krista), a druga za vrijeme vladavine Ramzesa III., faraona 19. dinastije (oko 1295. – 1188. prije Krista). Fragmentarni dokazi nude nam prikaz onoga što je zasigurno bilo jedno od suđenja visokoga profila u dugoj povijesti Egipta (VerSteege, 2002: 175). Pri kraju Ramzesove vladavine, formirala se haremska urota o atentatu na faraona između jedne njegove kraljice, kraljevskoga batlera i faraonova višega dvorskoga službenika. U zavjeri su na kraju sudjelovale mnoge dvorske žene, kao i 10 dvorskih službenika te njihovih supruga. Prije nego što se plan mogao izvesti, zavjerenici su otkriveni i njihov urotnički plan izašao je na vidjelo. Svi upleteni uhićeni su, a faraon je naredio njihovo sudsko procesuiranje i kažnjavanje. Budući da slučaj takvoga profila nije mogao riješiti redoviti sud, imenovano je posebno povjerenstvo od 14 visokih dužnosnika koji su trebali istražiti zločine i kazniti krivce. Starija literatura navodi da se Ramzes III. odlučio distancirati od daljnjih postupaka, dajući imenovanim sucima potpunu diskreciju i povjerenje s obzirom na njihove presude i konačno kažnjavanje. Čak je upozorio suce da se svakako uvjere i pravilno dokažu da su osumnjičeni zavjerenici krivi prije nego što ih pogube. Razlog tomu, tvrdi se, bio je što je ostarjeli faraon smatrao da će uskoro umrijeti, a riječi, kojima je osposobio i dao nadležnost pravosudnom povjerenstvu, vjerojatno ukazuju na faraonova razmišljanja da mu se približava smrt (Breasted, Vol. IV, 1906: 210, 213). U svakom slučaju, Ramzes III. umro je prije održavanja suđenja (Breasted, Vol. IV, 1906: 208-210). Nove analize Ramzesove mumije ukazuju na to da je zavjera uspjela. Analize su pokazale veliku duboku porezotinu na Ramzesovu vratu koja je mogla biti uzrokovana jedino oštrim nožem ili drugom oštricom (2). Najnovija istraživanja egiptologa utvrdila su kako je Ramzes III. bio ubijen u uroti (Tomorad, 2016). Unatoč kraljevoj smrti, zavjericima se i dalje sudilo te su očekivali da će odgovarati za svoje izdajničke namjere. Dakle, sud je održao četiri sudska ročišta u kojima su svi oni koji su na bilo koji način bili uključeni u planiranje zavjere proglašeni krivima i osuđeni na smrt pa čak i oni koji su samo čuli druge kako razgovaraju o tome. Četvrto sudsko ročište, međutim, sadrži nekoliko poznatih imena te različite načine kažnjavanja. Ubrzo je utvrđeno kako su se dvojica sudaca, s dvojicom službenika koji su bili zaduženi za zarobljenike, potajno bavljali s urotnicima, a svi oni kažnjeni su odsijecanjem nosova i ušiju ili smrtnom kaznom, a neki urotnici bili su osuđeni i nabijanjem na kolac (Breasted, Vol. IV, 1906, 210-211; VerSteege, 2002: 170-171).

*Mumija faraona Ramzesa III.
(oko 1295. – oko 1188. prije Krista)*

4.6. Pljačke grobnica

Egipćani su obično pokapani uz mnoge vrijedne predmete kako bi se osigurala njihova opstojnost u zagrobnom životu. Kao rezultat toga, grobnice, posebice one viših društvenih slojeva, bile su stalna meta pljačkaša. Pljačke grobnica viših društvenih slojeva zasigurno su se smatrale kaznenim djelom, međutim pljačke kraljevskih grobnica još su strože kažnjavane – bio je to kapitalni prijestup čiji su sudionici zaslužili smrtnu kaznu (Lorton, 1977: 31-32). Slučajeve, koji uključuju krađu iz kraljevskih grobnica, rješavao je Veliki sud kojim je predsjedao vezir jer je taj sud imao veće ovlasti od lokalnih sudova. Tomu je bilo tako, vjerojatno, zato što su ti slučajevi izravno uključivali državne interese i interese viših društvenih slojeva. (Lorton, 1977: 31-32). Najpoznatija suđenja, za takozvane velike pljačke grobova, dogodila su se za vrijeme vladavine faraona Ramzesa IX. (oko 1125. – oko 1107. prije Krista). Skupina ljudi, optužena za pljačku 10 kraljevskih grobnica, dovedena je pred vezirov sud u Tebi. Nakon pomnoga pregleda grobova, činilo se da je samo na jednom od njih izvršeno svetogrđe. Optužbe, međutim, nisu ublažene i mnogi osumnjičenici bili su prisiljeni na ispovijed, nakon čega ih je faraon proglasio

krivima i osudio na smrt. Egipatske vlasti odlučile su se na takve autoritativne postupke u nadi da će odbiti buduće prijestupnike, ali to ipak nije odbijalo prijestupnike od pljački grobnica. Razbojništva i vandalizam natjerali su egipatske vlasti da prikupe mumije najpoznatijih faraona i sakriju ih. Smatra se da su odradili vrlo vješt posao jer su te iste mumije otkrivene tek 1881. godine kod Deir el-Bahrija u tebanskoj nekropoli (Erman, 1971: 137).

5. Kažnjavanje prijestupnika

Kao što je već prikazano u prethodnom dijelu, kazne izrečene u kaznenim predmetima gotovo su uvijek uključivale i neki oblik tjelesne kazne, stoga će interes poglavlja biti usmjeren na proučavanje fizičkoga kažnjavanja u egipatskom Novom kraljevstvu. Nadalje, može se tvrditi i da su neke ekonomske sankcije u određenoj mjeri zapravo bile „zamaskirane“ tjelesne kazne. Egipat, u vrijeme Novoga kraljevstva, nije imao monetarnu ekonomiju. Tada su se utezi koristili za vaganje žitarica kojima je sve plaćano, a porez su prikupljali državni dužnosnici. Velike kazne, plaćane u naturi ili svakodnevnim predmetima, sirovinama ili poljoprivrednim proizvodima, često su mogle dovesti do toga da osuđena osoba u osnovi izgubi svoju slobodu jer bi bila prisiljena otkloniti svoj dug (Schulz, Seidel, 1998: 372).

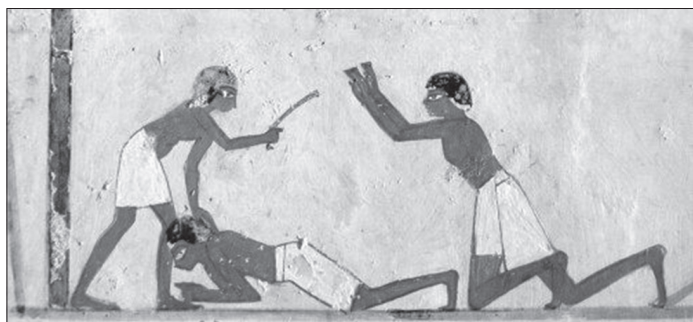
5.1. Tjelesno kažnjavanje

Tjelesno kažnjavanje bilo je u nadležnosti lokalnih državnih dužnosnika koji su obavljali funkciju sudaca, kako bi precizirali tjelesne kazne koje su propisali u presudama. Samo u najozbiljnijim slučajevima konačnu odluku u vezi s kaznama trebao je donositi vezir ili čak sam faraon. Većina slučajeva, kaznenih djela, riješena je preciziranjem tjelesne kazne, iako bi u slučaju krađe u kaznu često bile uključene i ekonomske sankcije (Lorton, 1977: 23-24). Od vremena Novoga kraljevstva kazne su postale, kada bismo uspoređivali sa suvremenošću, izrazito stroge. Čini se da su tjelesne kazne postale ključni dio egipatskoga kaznenoga sustava tek od Novoga kraljevstva jer je prvo premlaćivanje, koje je rezultat sudskoga postupka, prvi put potvrđeno u spisu iz toga vremena. Iako se premlaćivanja spominju kao kazna u ranijim tekstovima, na primjer Pouke za Merikarea (Lorton, 1977: 50-53), strogo pravni kontekst kažnjavanja predstavlja tek slučaj iz 18. dinastije (VerSteege, 153, 155). Ne samo da je tjelesna kazna zamišljena kao odmazda za neko kazneno djelo, nego je sigurno imala i preventivnu funkciju. Naurijska uredba Setija I. (oko 1294. – oko 1279 prije Krista) precizira mnoge kazne za razne oblike krađe – premlaćivanje, otvaranje rana, prisilan rad te amputacije nosa i ušiju.

Grobnica Ramzesa IV. u Dolini kraljeva

Iščitava se, primjerice, da će se oni, koji su uzeli životinju na božjem imanju, kazniti odsijecanjem nosa i ušiju. Čini se da bi individualan prijestup mogao imati posljedice i na cjelokupnu obitelj koja je snosila posljedice uz kaznenoga prijestupnika. Što se tiče državnih dužnosnika koji bi počinili neke ilegalne radnje bili bi kažnjeni s 200 udaraca i 5 otvorenih rana (Edgerton, 1947: 224).

Službenici tuku muškarca, prikaz iz Novoga kraljevstva

5.2. Smrtna kazna

Konačno, u najtežim slučajevima primjenjivala se smrtna kazna. Zločini, za koje se izricala smrtna kazna,

su najčešće bile izdaje, veleizdaje te krađe iz kraljevskih grobnica, a smrtno su kažnjavani, vjerojatno, zato što je riječ o zločinima nad samim faraonom i državom. Ubojice bi, najvjerojatnije, također bile pogubljene, premda nema postojećih pravnih tekstova koji uključuju ubojstvo. Povremeno se spominju i smrtne kazne u zločinima počinjenima nad hramovima, međutim nije sigurno jesu li se u takvim slučajevima dosljedno izricale smrtne kazne. Ostale moguće smrtne presude često su navedene u književnim izvorima, poput preljuba u Westcar papirusu (Papyrus Berlin 3033). Ipak, pravni izvori ne poklapaju se sa smrtnim kažnjavanjem koje se pronalazi književnim djelima (VerSteeg, 2002: 154, 163). Od 19. dinastije (oko 1295. – oko 1188. prije Krista) nabijanje je u Egiptu ostao najčešći način pogubljenja. Naurijska uredba Setija I. spominje da će se prijestupnike „postaviti na vrh“ (Edgerton, 1947: 224-225). Iz izvora se može pretpostaviti kako je postavljanje na vrh podrazumijevalo ono što se danas naziva nabijanjem. Prijestupnik bi bio postavljen na naoštreni kolac nakon čega bi težina tijela polako gurala kolac u tijelo, što bi rezultiralo dugotrajnom i bolnom smrću. U svim slučajevima smrtne kazne, u kojima se spominju metode, navodi se taj oblik kazne. (VerSteeg, 2002: 156).

Pogubljenja su se odvijala u javnosti. Smrt se nije smatrala jedinom kaznom za prijestupnika, već su loša sreća i sudbina obično bile priželjkivane u zagrobnom životu osuđenih zločinaca (Porten, 1996: 142). U tom slučaju, prva smrt bila je samo preduvjet za neizbježnu drugu smrt u zagrobnom životu – događaja koji je u egipatskom društvu imao još veći značaj. Moguće je da se tada mislilo kako će pogubljeni ipak imati priliku razmišljati o pouci nakon smrti (Van Loon, 2014: 20). Unatoč tomu, u drevnom Egiptu pogubljenju kriminalaca nije se olako pristupalo. Vjerojatno je samo faraon mogao dati nalog za pogubljenje, iako se čini da je to pravo dodijeljeno i lokalnim sudovima, premda bi i nakon toga lokalni sudovi upućivali smrtne slučajeve višim sudovima. Uzimajući to u obzir, smrtna kazna provodila se relativno rijetko u Egiptu – barem u usporedbi s drugim bliskoistočnim kaznenim sustavima toga doba (VerSteeg, 2002: 76, 155).

6. Zaključak

Administrativni i kriminalni sustav već je tijekom Novoga kraljevstva uznapredovao i bio funkcionalan. Premda nije bilo službenoga pisanoga zakona, koji bi vrijedio za sve, čini se kako je sklonost Egipćana prema konceptu i božanstvu Maat, ali i pravdi te redu, odigrala ulogu u osiguravanju pravednoga i učinkovitoga kaznenoga i administrativnoga sustava. Pravda, personificirana u obliku božice Maat, bila je središnji pojam koji obvezuje sve Egipćane na pridržavanje reda i pravednosti, a jedna od misija faraona svakako je bila podržavati i osiguravati pravednost u egipatskom društvu. Samo je on posjedovao istinske pravne ovlasti za odlučivanje o stvarima koje je zatim prenosio na vezira, svoju desnu ruku koja je nadgledala cijelu egipatsku birokratsku mrežu. Izvori iz Deir el-Medine pokazali su kako je lokalnu administraciju provodilo Vijeće koje se sačinjavalo od barem dvaju narednika i jednoga pisara. Vijeća su rukovodila i eventualnim konfliktima u domeni kriminalnoga i civilnoga prava. Samo najozbiljniji slučajevi bili su prijavljivani Velikom vijeću. Kazneni sustav, u faraonskom Egiptu, ostao je u predznanstvenom stanju. Kazneno pravo nije se razlikovalo od građanskoga i, osim toga, čini se da zakon uopće nije kodificiran. Mnoge radnje, za koje bismo smatrali da su kaznena djela, ipak su potvrđene u zapisnicima sa suđenja. Postaje jasno kako su stari Egipćani vjerojatno zadržali svoj najveći prijezir prema onim prijestupima koji su imali najnepovoljniji učinak na božanski poredak – pravosudno kršenje zakona, izdaju i pljačku kraljevskih grobnica. Budući da faraonski Egipat nije imao monetarnu ekonomiju, čak su i ekonomske sankcije bile u svojoj biti neki oblik fizičkoga kažnjavanja. Upotreba fizičke sile bila je također važan element egipatskoga kaznenoga sustava.

Najčešće potvrđene kazne bile su premlaćivanje šibama, odsijecanje nosa i ušiju te nanošenje rana. Udarci su bili najčešći način kažnjavanja, no čini se da su stari Egipćani prilično oklijevali u njihovoj primjeni jer nije zabilježen prevelik broj takvih slučajeva. Vidjeli smo kako je Egipat ustrojio uspješan kazneni sustav, koji je oblikovala državna religija, čime su Egipćani u Novom kraljevstvu ostvarili svoj glavni cilj, a to je održavanje koncepta istinitosti i pravednosti.

Summary

Crime, Justice, and Punishment during The New Kingdom of Egypt

The history of ancient Egypt occurred as a series of stable kingdoms separated by several Intermediate Periods – periods of relative instability. During the New Kingdom (c. 1550 - c. 1069 BC), ancient Egypt reached its political and cultural peak. This paper explores the Egyptian penal system of that era, the concept of justice, truth, and order, and the ways of punishing offenders. Although no official written criminal law has been found, various official texts offer an insight into Egypt's penal and administrative system, and this paper will use them to portray how punitive measures have been implemented and functioned in practice. The paper concludes that ancient Egypt has established a successful and functional administrative and penal system.

Keywords: Egypt, sentence, rights, punishment

Literatura

1. Allam, Schafik, 1973. *Das Verfahrensrecht in der Arbeitersiedlung von Deir-el-Medineh*, privatna naklada, Tübingen
2. Allam, Schafik., 2003. *Recht im pharaonischen Ägypten*, u: Manthe, Ulrich (ur.), *Die Rechtskulturen der Antiker – vom alten Orient bis zum Römischen Reich*, C. H. Beck, München
3. Assmann, Jan, 2002. *The Mind of Egypt. History and Meaning in the Time of the Pharaohs*, Harvard University Press, Harvard
4. Breasted, James Henry, 1906. *Ancient Records of Egypt*, Vol. III i Vol. IV, University of Chicago Press, Chicago
5. Budge, Ernest Alfred Wallis, 1898. *The Book of the Dead: The Chapters of Coming Forth By Day*, K. Paul, Trench, Trübner & Co., London
6. Edgerton, William F., 1947. The Nauri Decree of Seti I: A translation and Analysis of the Legal Portion, *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 6, br. 4, Chicago, str. 219-230.
7. Erman, Adolf, 1971. *Life in Ancient Egypt*, Dover publications inc., New York
8. Hayes, William C. 1955. *A Papyrus of the late Middle Kingdom in the Brooklyn Museum*, Brooklyn Museum, New York
9. Jaroslav Černý, 1929. Papyrus Salt 124, *The Journal of Egyptian Archaeology*, vol. 15, br. 3/4, London, str. 243-258.
10. Lesko, Leonard H., 1994, *Pharaoh's Workers: The Villagers of Deir el Medina*, Cornell University Press, Itaka i London
11. Lorton, David, 1977. The Treatment of Criminals in Ancient Egypt: Through the New Kingdom, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 20, br. 1, Special Issue on The Treatment of Criminals in the Ancient Near East, Leiden, str. 2-64.
12. Malek, Jaromir, 2000. *The Old Kingdom (c. 2686–2160 BC)*, u: Shaw, Ian (ur.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford University Press, Oxford i New York, 83-107.
13. Manning, Joseph G., 2012. The Representation of Justice in Ancient Egypt, *Yale Journal of Law & the Humanities*, vol. 24, br. 1., str. 111-118.
14. McDowell, A. G., 1999. *Village Life in Ancient Egypt: Laundry Lists and Love Songs*, Oxford University Press, Oxford
15. Müller-Wollermann, Renate, 2012. Todesstrafe und Folter im pharaonischen Ägypten, u: Rollinger, Robert; Land, Martin; Barta, Heinz (ur.), *Strafe und Strafrecht in den antiken Welten, unter Berücksichtigung von Todesstrafe, Hinrichtung und peinlicher Befragung*, Wiesbaden, str. 147-161.
16. Rosalie David, 2003. *Handbook to life in Ancient Egypt*, University of Manchester, Manchester
17. Schulz, Regine; Seidel, Matthias, 1998. *Egypt: The World of the Pharaohs*, Konemann UK Ltd, London
18. Porten, Bezalel, 1996. *The Elephantine Papyri in English: Three Millennia of Cross-Cultural Continuity and Change*, E. J. Brill, Leiden
19. *Povijest 2 – Egipat i antička Grčka*, 2007. Europapress holding, Zagreb
20. Théodorides, A., 1971. The Concept of Law in Ancient Egypt, u: Harris, J. (ur.), *The Legacy of Egypt*, 2. izdanje, Oxford, str. 291-322.
21. Tomorad, Mladen, 2016. *Staroegipatska civilizacija sv. I: Povijest i kultura starog Egipta*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
22. Uranić, Igor, 2002. *Stari Egipat: povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, Školska knjiga, Zagreb
23. Van Loon, A. J., 2014. *Law and Order in Ancient Egypt. The Development of Criminal Justice from the Pharaonic New Kingdom until the Roman Dominate*, Leiden University, Leiden
24. Vernus, Pascal, 2003. *Affairs and Scandals in Ancient Egypt*, Cornell University Press, Itaka i London
25. VerSteeg, Rogier, 2002. *Law in Ancient Egypt*, Carolina Academic Press, Durham

Elektronički izvori

1. Müller-Wollermann, Renate. 2016. Crime and Punishment in Pharaonic Egypt, *Ancient Near East Today*, vol. 4, br. 1: <http://www.asor.org/anetoday/2016/01/crime-and-punishment-in-pharaonic-egypt/> (25. 5. 2020.)
2. Gannon, Megan. 2012. *Mummy Murder Mystery: King Ramesses III Throat Slashed*: <https://www.livescience.com/25647-mummy-murder-mystery-solved.html> (25. 5. 2020.)
3. Smiljanić, Vlatko. 2016. Pravni sustav drevnog Egipta, *Moderan magazin za staru povijest*, <https://www.starapovijest.eu/pravni-sustav-drevnog-egipta/> (26. 5. 2020.)